

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αυτό το βιβλίο γράφτηκε όταν δουλεύαμε στη Σχολή Τζέιμς Μάρτιν του 21ου αιώνα, στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Στη Σχολή υπήρχε ένα ιδεώδες πνευματικό περιβάλλον, πλούσιο σε ερεθίσματα. Η συναναστροφή με συναδέλφους απ' όλο το Πανεπιστήμιο ήταν μια συνεχής προτροπή για θεωρητικό στοχασμό. Ήμαστε ιδιαίτερα ευτυχείς που είχαμε τη στήριξη του Ινστιτούτου Διεθνούς Μετανάστευσης της Σχολής και των διαδοχικών διευθυντών του, των καθηγητών Stephen Castles και Robin Cohen. Οι δύο καθηγητές έδειξαν τεράστια πνευματική γενναιοδωρία και προσέφεραν απλόχερα τον πολύτιμο χρόνο τους για να σχολιάσουν το χειρόγραφο μας από την πρώτη έως την τελευταία σελίδα του. Κατά τη συγγραφή του βιβλίου, οι συνάδελφοί μας στη Σχολή—ιδίως η Laura Lauer και η Verity Ross-Smith—υιοθέτησαν με προθυμία απαιτητικά χρονοδιαγράμματα και δημιούργησαν ένα περιβάλλον γόνιμης εργασίας.

Είχαμε επίσης την τύχη να στηριχθούμε στη δουλειά ορισμένων ιδιαίτερα ικανών βοηθών ερευνητών. Ο Alan

Gamlen έδωσε μια ιδιαίτερη φρεσκάδα στη δομή και στο περιεχόμενο του βιβλίου. Η συμβολή του αποτυπώνεται στον τρόπο παρουσίασης του υλικού και σε άλλα στοιχεία του έργου. Ο Ted Maxwell και η Emma Menell βοήθησαν στα ιστορικά κεφάλαια και στα θέματα που αφορούν το νομικό και ρυθμιστικό πλαίσιο, αντίστοιχα. Πρέπει επίσης να ευχαριστήσουμε τον Wolfgang Lutz για τα εύστοχα σχόλιά του στο Κεφάλαιο 7. Ο Tom King κατάφερε να ετοιμάσει πολλές απ' τις εικόνες του βιβλίου μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα. Χρόνο και πρωτότυπες ιδέες συνεισέφεραν μεταξύ άλλων οι Alessio Cangiano, Peter Healey, Miles Hewstone, Jaco Hoffman, Judith McNeill, Kathleen Newland, Michael Oppenheimer, Bob Sutcliffe, Darshan Vigneswaran και δύο ανώνυμοι επιμελητές. Η συνεργασία με τον εκδοτικό οίκο Princeton University Press ήταν άψογη. Ο Richard Baggaley μας καθοδηγούσε με ιδιαίτερο ζήλο, από την πρώτη στιγμή. Είμαστε ευγνώμονες για την ολόπλευρη στήριξη του Peter Dougherty και όλων των συναδέλφων του στις εκδόσεις Princeton University Press, οι οποίοι φρόντισαν το βιβλίο μέχρι τις τελικές φάσεις της επιμέλειας και της έκδοσής του.

Ian Goldin

Η συγγραφή αυτού του βιβλίου κράτησε πέντε χρόνια. Όμως η κυκλοφορία του υπήρξε πολύ πιο μακρά: συνδέεται με το παθιασμένο ενδιαφέρον μου για το φαινόμενο της μετανάστευσης, ενδιαφέρον που κρατάει από πολύ παλιά.

Σφουρηλατήθηκε από το γεγονός ότι τόσο εγώ όσο και οι γονείς και οι παππούδες μου υπήρξαμε πρόσφυγες από τυραννικά καθεστώτα, αλλά καταφέραμε να οικοδομήσουμε μια καινούργια, δημιουργική ζωή σε νέους τόπους. Πρώτος ο Francis Wilson, όταν ολοκλήρωνα τις πανεπιστημιακές σπουδές μου, με βοήθησε να δώσω διέξοδο στο ενδιαφέρον αυτό μέσα από την οικονομική ανάλυση. Δεκαετίες αργότερα, στην Παγκόσμια Τράπεζα, είχα την τύχη να συνεργαστώ με τον Nick Stern, ο οποίος στήριξε με σθένος την προσπάθειά μου να καταρτίσω ένα πρόγραμμα για τη μετανάστευση και την ανάπτυξη. Ο Jim Wolfensohn μου επέτρεψε να υλοποιήσω τα σχέδιά μου, όταν ήμουν αντιπρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας, και με την εξαιρετική βοήθεια του Andrew Beath στο πεδίο της έρευνας κατάφερα να αναπτύξω ένα γενικό πλαίσιο για τη μετανάστευση, το οποίο αρχικά δημοσιεύτηκε ως ένα από τα κεφάλαια του βιβλίου *Globalization for Development*, που γράψαμε με τον Kenneth Reinert. Ωστόσο, το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας δεν θα υπήρχε δίχως τη συμβολή των ερευνητών που με πλαισίωσαν. Στη Meera Balarajan οφείλεται ένας μεγάλος πλούτος βασικού υλικού, που αντανακλά το εύρος των γνώσεων και την αφοσίωσή της στην έρευνα για τη μετανάστευση. Το υλικό αυτό υπήρξε η αναντικατάστατη πρώτη ύλη από την οποία γεννήθηκε το βιβλίο. Στη συνέχεια, ο Geoffrey Cameron επεξεργάστηκε όλα αυτά τα δεδομένα, όπως και μεγάλο όγκο πρόσθετου υλικού. Με ένα στιλ γραφής που απολάμβανα να συνδυάζω με το δικό μου,

αποδείχθηκε ένας ιδιαίτερα αφοσιωμένος και αποτελεσματικός συνεργάτης, χωρίς τον οποίο αυτό το βιβλίο δεν θα είχε ποτέ ολοκληρωθεί.

Είμαι βαθιά ευγνώμων σε αρκετούς συναδέλφους στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, κυρίως στη Laura Lauer, αλλά και στον Peter Dougherty των εκδόσεων Princeton University Press, για τον εντυπωσιακό επαγγελματισμό και για την αμέριστη υποστήριξή τους στα πρώτα δύσκολα βήματα του όλου εγχειρήματος.

Το μεγαλύτερο, βέβαια, χρέος το οφείλω στην οικογένειά μου, η οποία χρειάστηκε να υπομείνει ατελείωτες νύχτες και αμέτρητα Σαββατοκύριακα που μοναδική σκέψη και ασχολία μου δεν ήταν άλλη από το βιβλίο αυτό.

Geoffrey Cameron

Πριν από κάθε άλλον, θα πρέπει να ευχαριστήσω τους γονείς μου για τον πλούτο που μου χάρισε μια παιδική ζωή μοιρασμένη σε τρεις διαφορετικές χώρες, συνέπεια της επιθυμίας τους να γνωρίσουν από πρώτο χέρι την πολυμορφία του κόσμου. Επιπλέον, μεγάλωσα μελετώντας τα κείμενα του μπαχαϊσμού, μιας μονοθεϊστικής θρησκείας που ανάγεται στον 19ο αιώνα. Όλες αυτές οι εμπειρίες με ώθησαν να σκεφτώ σε βάθος τις ευρύτερες προοπτικές της παγκόσμιας ανάπτυξης. Ευχαριστώ θερμά τη Laura Lauer και τον Ian Goldin για την πρόσκλησή τους στη Σχολή Τζέιμς Μάρτιν του 21ου αιώνα, αφού έτσι μπόρεσα να ενταχθώ στη δυναμική ερευνητική ομάδα της, μια ομάδα με κύρια

ενασχόληση τον στοχασμό για το μέλλον. Κατά τη συγγραφή του βιβλίου, ο Ian ήταν ένας συνεργάτης που με ενέπνεε και με ενθάρρυνε. Πέρα απ' αυτό, όμως, μου υπενθύμιζε ακούραστα την ηθική δέσμευση που είχαμε απέναντι στην ανθρωπότητα, ιδίως απέναντι σε όσους δεν μοιάζουν με εμάς. Τον ευχαριστώ —προπάντων!— γι' αυτό.

Χρωστώ βαθύτατη ευγνωμοσύνη στη σύζυγό μου, Lita, για τις αμέτρητες συζητήσεις μας σχετικά με το ερευνητικό πλαίσιο και τις ιδέες που ενσωματώθηκαν στο βιβλίο. Επίσης, την ευχαριστώ που βρήκε ένα εύσχημο πρόσχημα για να μείνουμε στην Οξφόρδη όσο καιρό χρειάστηκε ώστε να προχωρήσει το όλο εγχείρημα.

Αν και το βιβλίο ολοκληρώθηκε αφότου άρχισα να εργάζομαι στο Υπουργείο Εξωτερικών και Διεθνούς Εμπορίου του Καναδά, οι απόψεις που εκφράζονται σε αυτό δεν συμπίπτουν κατ' ανάγκην με τις απόψεις της καναδικής κυβέρνησης.

Meera Balarajan

Συμμετείχα στη συγγραφή του βιβλίου την περίοδο που βρισκόμουν στη Σχολή Τζέιμς Μάρτιν του 21ου αιώνα. Ήμουν αληθινά τυχερή που βρέθηκα στη Σχολή όταν η ιδέα ενός τέτοιου βιβλίου βρισκόταν ακόμη στα σπάργανα. Κι ακόμη, ήταν αληθινά συναρπαστικό το να συνεργάζομαι με τον Ian σ' αυτή την τόσο δημιουργική περίοδο. Η συμβολή μου δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη βοήθεια πολλών συναδέλφων στο Κέντρο για τη Μετανάστευση, την Πολιτική

και την Κοινωνία (Centre on Migration, Policy and Society, COMPAS), στην Οξφόρδη, και κυρίως χωρίς την υποστήριξη του καθηγητή Steve Vertovec και του δρα Nick Van Hear. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω αρκετούς επιστήμονες και φίλους απ' όλο τον κόσμο, οι οποίοι επηρέασαν καθοριστικά την ακαδημαϊκή μου εξέλιξη στο πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών, και πριν απ' όλους τον δρα Frank Pieke και τη δρα Rachel Murphy.

Τέλος, είμαι βαθιά υπόχρεη στους γονείς μου, που κι οι ίδιοι υπήρξαν μετανάστες, χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν πολλές προκλήσεις, όμως δημιούργησαν ένα θαυμάσιο περιβάλλον που αποτελεί ακλόνητο στήριγμα σε μένα και στην οικογένειά μου.

Ian Goldin, Οξφόρδη
Geoffrey Cameron, Οτάβα
Meera Balarajan, Λονδίνο

Δεκέμβριος 2010

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ζούμε σε μια εποχή μεγάλων αλλαγών και ταχύτατης παγκοσμιοποίησης. Οι λαοί του πλανήτη συναντιούνται, γνωρίζονται και συμβιώνουν όλο και πιο συχνά. Αυτό θέτει σε δοκιμασία τους καθιερωμένους κανόνες συμπεριφοράς και τις κυρίαρχες πρακτικές σε πολλές κοινωνίες. Ο κατακερματισμός και η ανασύνθεση των κοινωνιών —αυτό που σήμερα ονομάζουμε *ολοκλήρωση*— είναι αλληλένδετες διαδικασίες που εξελίσσονται ταυτόχρονα. Έτσι, λοιπόν, παγιωμένοι πολιτισμικοί κώδικες αναγκάζονται να προσαρμοστούν στα δεδομένα της εποχής, νέες οικονομικές δυνάμεις αναδύονται, η καινοτομική σκέψη ανθεί και κυριαρχεί, ενώ οι κοινωνικοί θεσμοί αγωνίζονται απελπισμένα να επιβιώσουν στις νέες συνθήκες.

Πολλοί πιστεύουν ότι οι προκλήσεις που συνδέονται με τη μετανάστευση είναι κάτι που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη δική μας εποχή, την εποχή του μεταμοντερνισμού, της

πολυπολιτισμικότητας και του διάχυτου κοσμοπολιτισμού. Κάποιοι νοσταλγούν ένα παρελθόν που δεν υπήρξε παρά μόνο στη φαντασία τους, ένα παρελθόν όπου οι άνθρωποι μοιράζονταν περισσότερα πράγματα. Είναι αλήθεια ότι η κλίμακα, ο ρυθμός και η ένταση των ανθρώπινων μετακινήσεων έχουν σήμερα αυξηθεί. Ωστόσο, το φαινόμενο της μετανάστευσης και οι αναστατώσεις που το συνοδεύουν είναι τόσο παλιό όσο κι η ίδια η ανθρωπότητα. Οι τοπικές κοινωνίες πάντα αντιδρούσαν αρνητικά στους νεοφερμένους. Όμως ο ρους της ιστορίας διεύρυνε συνεχώς τα όρια κάθε ανθρώπινης κοινότητας. Και τα πολιτισμικά και πολιτικά σύνορα που μας χωρίζουν βαθμιαία υποχωρούν.

Στα πιο πολλά μέρη του κόσμου οι αρχέγονες διακρίσεις ανάμεσα σε γένη, πατριές και φυλές έχουν σήμερα μικρότερη σημασία απ' ό,τι τα εθνικά σύνορα. Ενώ άλλοτε «μετανάστης» ίσως ήταν κάποιος που είχε παντρευτεί και ζούσε σ' ένα γειτονικό χωριό, σήμερα «μετανάστευση» συνήθως θεωρείται το να βγει κανείς από τα σύνορα της χώρας του, συχνά για να εγκατασταθεί —ίσως όχι πρόσκαιρα— σε ένα άλλο κράτος. Σε πολλές κοινωνίες, οι χαρακτηρισμοί «μετανάστης» και «αιτών άσυλο» δημιουργούν αρνητικές εντυπώσεις, διότι απηχούν τον παμπάλαιο φόβο απέναντι στον «βάρβαρο». Οι κυβερνήσεις και οι κοινωνίες βλέπουν καχύποπτα τους ανθρώπους που αν και γεννήθηκαν στο άλφα εθνικό κράτος θέλουν να φτιάξουν τη ζωή τους στο βήτα. Είναι μια καχυποψία με βαθιές ρίζες στο παρελθόν. Αυτή, μάλιστα, είναι υπεύθυνη που οι περισσότεροι θεω-

ρούν πως η ροή της διεθνούς μετανάστευσης πρέπει να διατηρείται χαμηλή.

Στην εποχή μας, ως «μετανάστευση» ορίζεται η διασυνοριακή μετακίνηση, που επιπλέον αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο προς διαχείριση — μάλλον ως κόστος που πρέπει να ελαχιστοποιήσουμε παρά ως ευκαιρία που ανυπομονεί να την εκμεταλλευτούμε. Εμείς πιστεύουμε ότι η μετανάστευση αποτελεί θεμελιώδη μηχανισμό της ανθρώπινης και της οικονομικής ανάπτυξης, και ότι η μεταναστευτική πολιτική που εφαρμόζεται σήμερα θα επηρεάσει βαθιά το μέλλον μας.

Εκείνο που θα καθορίσει αν θα ζήσουμε σε μια πιο ανοιχτή, πιο κοσμοπολίτικη παγκόσμια κοινωνία ή σε μια κοινωνία βουτηγμένη στις ανισότητες, τις διαιρέσεις και την ανέχεια είναι το πώς χαράσσουν, συντονίζουν και εφαρμόζουν τη μεταναστευτική τους πολιτική οι σημερινές κυβερνήσεις. Στο βιβλίο αυτό φιλοδοξούμε να θέσουμε τα ζητήματα της μεταναστευτικής πολιτικής σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Στον δημόσιο διάλογο κυριαρχεί η άγνοια όσον αφορά τον ιστορικό ρόλο, τις σημερινές επιπτώσεις και τις μελλοντικές προοπτικές της μετανάστευσης. Το βιβλίο μας θέλει να καλύψει αυτά τα κενά και να τροφοδοτήσει γόνιμα τη συζήτηση για τον ρόλο των μεταναστών και της μετανάστευσης στην παγκόσμια ανάπτυξη.

Εκείνο που ουσιαστικά επιδιώκουμε είναι να αλλάξει το πλαίσιο συζήτησης για την κινητικότητα του παγκόσμιου πληθυσμού. Η μετανάστευση δεν πρέπει να περιορίζεται

στη σφαίρα των στενών εθνικών προβληματισμών, αλλά να εξεταστεί μάλλον ως φαινόμενο πλανητικής κλίμακας. Παρ' όλα αυτά, οι όροι «εισερχόμενη μετανάστευση» και «εισερχόμενος μετανάστης» περισσότερο συσκοτίζουν το πρόβλημα, γιατί αφήνουν να εννοηθεί ότι οι άνθρωποι μετακινούνται άπαξ: από μία χώρα σε μία άλλη, όπου εγκαθίστανται μόνιμα. Ωστόσο, η μετανάστευση ως επί το πλείστον έχει προσωρινό χαρακτήρα, επαναλαμβάνεται ή είναι κυκλική. Επιπλέον, η ίδια οπτική αγνοεί τον δυναμισμό των ανθρωπινων μετακινήσεων. Οι χώρες υποδοχής μεγάλου αριθμού μεταναστών συνήθως στέλνουν και αντίστοιχα μεγάλο αριθμό ανθρώπων εκτός των συνόρων τους. Οι μετανάστες δεν είναι συνηθισμένοι άνθρωποι: συχνά μετακινούνται αρκετές φορές αναζητώντας ευκαιρίες και προσωπική ασφάλεια. Το να βλέπουμε τις διασυνοριακές μετακινήσεις σαν μια απλή έκφραση του μεταναστευτικού φαινομένου δεν μας αφήνει να καταλάβουμε τον ρόλο τους στη λειτουργία των κοινωνικών και οικονομικών δικτύων που δημιουργούνται σε έναν κόσμο ο οποίος ενοποιείται όλο και πιο βαθιά.

Στο βιβλίο μας αμφισβητούμε την καθιερωμένη άποψη ότι η αύξηση της διεθνούς μετανάστευσης είναι κάτι αρνητικό. Αντίθετα, υιοθετούμε εναλλακτικές εκτιμήσεις για τον πραγματικό ρόλο της στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Θα ξεκινήσουμε με μια ανασκόπηση του ιστορικού ρόλου που έπαιξαν οι μετανάστες και το φαινόμενο της μετανάστευσης στην πρόοδο του ανθρώπου και στην παγκόσμια ανάπτυξη. Κατόπιν, θα ασχοληθούμε με τη σημερινή

εποχή της ελεγχόμενης μετανάστευσης. Το διεπιστημονικό πεδίο έρευνας για τη δυναμική, τις ροές και τις επιπτώσεις της μετανάστευσης είναι ένα πεδίο που σφύζει από δημιουργικότητα, γι' αυτό μας έχει εφοδιάσει με πλήθος από νέα στοιχεία. Με βάση τα στοιχεία αυτά θα υποστηρίξουμε ότι οι ad hoc ρυθμίσεις που έχουμε υιοθετήσει συγκρούονται με τις ανάγκες μιας ανοιχτής οικονομίας που μπορεί να ακμάσει μόνο με βάση την πολυμορφία, την καινοτομία και τις κάθε είδους ανταλλαγές. Τέλος, θα ρίξουμε μια ματιά στο μέλλον παρουσιάζοντας ορισμένες προβολές των δημογραφικών, περιβαλλοντικών και κοινωνικών τάσεων. Από τις προβολές αυτές προκύπτει σαφώς ότι τα επόμενα 50 χρόνια ο αριθμός των μεταναστών και οι περιοχές προέλευσής τους θα πολλαπλασιαστούν.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Καθ' όλο το διάβα της ιστορίας, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα, οι άνθρωποι μετακινούνταν μέσα σε συνθήκες που σπάνια καθόριζαν οι ίδιοι. Ακόμα κι όσοι αντιμετώπισαν τεράστιες δυσκολίες κατάφεραν με αποφασιστικότητα και επινοητικό πνεύμα να προσαρμοστούν στο νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον τους. Οι μετανάστες υιοθέτησαν προσαρμογές και καινοτομίες, και συνδύασαν γνώσεις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Έτσι άνοιξαν νέους ορίζοντες στην ανθρώπινη ανάπτυξη, κάτι που μάλι-

στα έγινε για πρώτη φορά όταν ο άνθρωπος εγκατέλειψε την Αφρική πριν από 50.000-60.000 χρόνια περίπου. Όταν εμφανίστηκαν οι πρώτοι πολιτισμοί, γύρω στο 4000 π.Χ., οι άνθρωποι άρχισαν να φεύγουν από τους σκρόπριους οικισμούς όπου ζούσαν και να εγκαθίστανται σε πυκνούς οικιστικούς σχηματισμούς με σύνθετη κοινωνική ζωή. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι πρώτοι πολιτισμοί λειτουργούσαν σαν μαγνήτες. Αφ' ενός, έφεραν ανθρώπους από την ύπαιθρο στις πόλεις — ως εργάτες, εμπόρους, τεχνίτες και διοικητικό προσωπικό. Ταυτόχρονα, όμως, ωθούσαν τους κατοίκους των πόλεων να αναζητήσουν πλουτοπαραγωγικές πηγές και εμπορικούς συνεργάτες στις εσχατιές της ενδοχώρας.

Η ανάπτυξη των πολιτισμών επιτάχυνε την επέκταση του εμπορίου και τον ρυθμό ανταλλαγής ιδεών και τεχνικών μεθόδων. Όσο πιο σύνθετες γίνονταν οι κοινωνίες στον ευρασιατικό χώρο τόσο συχνότερα διέσχιζαν έμποροι, τυχοδιώκτες, ιεραπόστολοι και κατακτητικοί στρατοί τα σύνορα που χώριζαν γειτονικές, αχανείς αυτοκρατορίες. Έτσι, σπουδαίες τεχνικές μέθοδοι, ή εμπορικές και άλλες πρακτικές, που κάποιες φορές χρειάστηκαν πολλούς αιώνες για να αναπτυχθούν, διαδίδονταν γρήγορα σε μεγάλες αποστάσεις. Οι μετανάστες έφεραν μαζί τις θρησκευτικές δοξασίες, τη γεωργική τεχνολογία και τα εμπορικά ήθη τους. Ακόμη και χωρίς να το θέλουν, οι άνθρωποι πάντα διέσχιζαν τα γνωστά σύνορα. Άλλοτε τους ανάγκαζαν οι συμφορές του πολέμου και άλλοτε τους μάγευε το δέλεαρ

του εμπορίου. Έτσι, ανθρωπίνοι πληθυσμοί από την ανατολική Κίνα έως τη δυτική Αφρική, οι οποίοι στο πέρασμα χιλιάδων αιώνων είχαν αναπτύξει διαφορετικούς πολιτισμούς, ήλθαν και πάλι σε επαφή, για πρώτη φορά αφ' ότου ο άνθρωπος εγκατέλειψε την Αφρική.

Η άνθηση του θαλάσσιου εμπορίου τη δεύτερη χιλιετία μ.Χ. έφερε ένα νέο κύμα ευημερίας στην Κίνα και την Ευρώπη, οι οποίες οργάνωσαν φιλόδοξα ταξίδια σε αχαρτογράφητες θάλασσες, αναζητώντας νέες αγορές για τα προϊόντα τους. Στα τέλη του 15ου αιώνα όμως, την εποχή ακριβώς που η Πορτογαλία άρχισε να χρηματοδοτεί διατλαντικές εξερευνήσεις με ανοιχτό προορισμό, η Κίνα ανέστειλε αιφνιδίως τις ναυτικές αποστολές της. Η χρονική σύμπτωση των δύο γεγονότων είχε ως αποτέλεσμα να έλθουν πρώτοι οι Ευρωπαίοι σε επαφή με την αμερικανική ήπειρο και ανέτρεψε άρδην τον παγκόσμιο συσχετισμό δυνάμεων. Την «Εποχή των (ευρωπαϊκών) Ανακαλύψεων» —κάποιοι δηκτικά την αποκάλεσαν «Εποχή των Αυτοκρατοριών της Πυρίτιδας»¹—, ανάμεσα στον 15ο και τον 17ο αιώνα, η διαδικασία σύνδεσης της ανθρωπότητας ολοκληρώθηκε. Τα ευρωπαϊκά πλοία κυριαρχούσαν πλέον στο εμπόριο του Ινδικού Ωκεανού και μετέφεραν παντού το γεωργικό πλεόνασμα του Νέου Κόσμου. Τα διάφορα επιμέρους περιφερειακά εμπορικά δίκτυα συνδέθηκαν ένα προς ένα, και όλα μαζί, και ενσωματώθηκαν σε μια παγκόσμια δομή εξουσίας με ισχύ και επιρροή που έφταναν στις εσχατιές της οικουμένης.

Τα δίκτυα πλανητικής κλίμακας που συγκροτήθηκαν οδήγησαν στην ανάδυση μιας πραγματικά παγκόσμιας οικονομίας. Η ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε άρχισε να γεννά μεγάλες μεταναστευτικές ροές, που αρχικά πήραν κυρίως τη μορφή της δουλείας. Το διεθνές εμπόριο και η βιομηχανική επανάσταση τροφοδότησαν τον ανταγωνισμό, προήγαγαν τις τεχνικές καινοτομίες και διεύρυναν την παραγωγική βάση της Ευρώπης. Πολλοί άνθρωποι διέσχιζαν τους ωκεανούς και πήγαιναν σε άλλες ηπείρους αναζητώντας μια καλύτερη ζωή. Εκατομμύρια άλλοι, κυρίως από την Αφρική, αναγκάστηκαν διά της βίας να μετοικήσουν, είτε ως δούλοι είτε ως χειρώνακτες εργάτες που είχαν υπογράψει συμβόλαια τόσο δεσμευτικά ώστε να έχουν μετατραπεί σε οιονεί δούλους. Σε αυτή τη πρωτόγνωρη εποχή της παγκοσμιοποίησης, η ελεύθερη ή καταναγκαστική μετανάστευση ήταν ταυτόχρονα αίτιο αλλά και συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης.

Τον 20ό αιώνα, τα κράτη της υψηλίου πολλαπλασιάστηκαν και η διαχείριση της μετανάστευσης πέρασε στην αρμοδιότητα της κρατικής γραφειοκρατίας. Η καθιέρωση των διαβατηρίων, οι αυστηροί συνοριακοί έλεγχοι, οι ποσοτώσεις στους αριθμούς των εισερχόμενων μεταναστών, τα προγράμματα φιλοξενούμενων εργατών και η χορήγηση δικαιωμάτων με βάση την ιθαγένεια είναι γνωρίσματα αυτής της νέας εποχής, μιας εποχής στενά ελεγχόμενης μετανάστευσης. Όσο περίεργο κι αν μοιάζει, τα διαβατήρια και οι συνοριακοί έλεγχοι είναι σχετικά πρόσφατες καινοτομίες.

Η ολοένα αυστηρότερη χρήση και εφαρμογή τους τον 20ό αιώνα κυριολεκτικά μεταμόρφωσε τη δυναμική της μετανάστευσης. Τώρα, η ρύθμιση του διεθνούς μεταναστευτικού ρεύματος γινόταν πλέον σε επίπεδο εθνικού κράτους. Με εξαίρεση τα μέτρα προστασίας των προσφύγων, η συνεργασία των κρατών σε διεθνές επίπεδο έχει ουσιαστικά παραβλέψει τη δυναμική φύση του όλου φαινομένου.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΠΑΡΟΝ

Τα συστήματα αυστηρής ρύθμισης της μετανάστευσης σε εθνικό επίπεδο ορθώνουν σημαντικά εμπόδια. Ωστόσο, οι άνθρωποι συνεχίζουν να μεταναστεύουν για τους ίδιους λόγους για τους οποίους μετανάστευαν καθ' όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας: για να βρουν νέες ευκαιρίες να φτιάξουν τη ζωή τους και για να ξεφύγουν από οικονομικά και πολιτικά αδιέξοδα. Η απόφαση ενός ανθρώπου να μεταναστεύσει επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες, που έχουν σχέση με την οικογένεια, το εισόδημα, την ασφάλεια, τις προσωπικές του αξίες και τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονται. Αν θέλουμε να αναλύσουμε το φαινόμενο της μετανάστευσης, θα πρέπει να αγνοήσουμε τα όποια απλοϊκά στερεότυπα. Η απόφαση ενός ανθρώπου να μεταναστεύσει συνδέεται στενά με τις σχέσεις που έχει αναπτύξει, τα δίκτυα που υπάρχουν στη διάθεσή του και τις δομές που συναντά. Από την άλλη, βέβαια, συχνά

οι άνθρωποι μετακινούνται πάνω από μία φορά. Έτσι, η μετανάστευση κρύβει μέσα της μια κοινωνική δυναμική την οποία επηρεάζουν οι οικονομικοί κύκλοι, η εκάστοτε μεταναστευτική πολιτική, αλλά και οι πολιτικές συνθήκες που κάθε φορά επικρατούν. Οι λόγοι για τους οποίους ένας άνθρωπος μεταναστεύει είναι εξαιρετικά σύνθετοι. Όμως η παγκοσμιοποίηση των ημερών μας έχει συνδεθεί με κάποιους παράγοντες οι οποίοι εκμηδένισαν τις —γεωγραφικές και κοινωνικές— αποστάσεις, καθιστώντας τις μετακινήσεις ευκολότερες από ποτέ πριν. Τέτοιου είδους παράγοντες είναι μεταξύ άλλων οι νέες τεχνολογίες μεταφοράς και επικοινωνίας.

Οι ρυθμίσεις για την εισερχόμενη μετανάστευση έχουν ως στόχο να προσαρμόσουν τις μεταναστευτικές ροές στις επιδιώξεις της κρατικής πολιτικής. Αφετηρία αυτών των ρυθμίσεων υπήρξε η παλιά πρακτική της υιοθέτησης εθνικών ποσοστώσεων στην εισροή μεταναστών. Σήμερα όμως υπάρχει ένα ολόκληρο φάσμα εναλλακτικών μεταναστευτικών «διαύλων». Μέσω των οικονομικών διαύλων εισρέουν φοιτητές, εργατικό προσωπικό υψηλής ειδίκευσης, αλλά και ανειδίκευτοι εργάτες για να καλυφθούν πρόσκαιρες εξάρσεις στη ζήτηση εργατικού δυναμικού. Μέσω των κοινωνικών διαύλων εισρέουν συγγενείς πρώτου ή και δεύτερου βαθμού. Όσοι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν λόγω εμφύλιας σύγκρουσης, προσωπικών διώξεων ή έντονων πιέσεων μετακινούνται ως πρόσφυγες ή ως (επίσημα) αιτούντες άσυλο. Τα κράτη, αφού περιόρισαν δραστικά τα

κριτήρια με τα οποία ένας άνθρωπος μπορεί να μεταναστεύσει νόμιμα, τώρα δαπανούν τεράστια ποσά για ολόένα και πιο σύνθετα συστήματα αποτροπής και ελέγχου. Το πόσο αποτελεσματικοί είναι αυτοί οι νέοι μηχανισμοί ελέγχου των μεταναστευτικών ροών αμφισβητείται πολύ έντονα.

Πολλά κράτη προσπαθούν να αποτρέψουν τη μόνιμη εγκατάσταση συγκεκριμένων μεταναστών στο έδαφός τους, αλλά και να μηχανευτούν τρόπους για να διακρίνουν τους «δικούς τους» πολίτες από τους ξένους. Όμως η μετακίνηση των ανθρώπων είναι συνεχής και το ποιος είναι ξένος αλλάζει με μεγάλη ταχύτητα. Σήμερα, πολλές κοινωνίες θεωρούν θετικά γνωρίσματα την πολυπολιτισμικότητα και τον κοσμοπολιτισμό. Κι όμως, την ίδια στιγμή η συνεισφορά των μεταναστών στην οικονομία και σε άλλες πλευρές της ζωής μιας χώρας υποτιμάται σοβαρά. Έτσι, οι κυβερνήσεις και η κοινή γνώμη συνήθως ασχολούνται με το πώς να αντιμετωπίσουν την απειλή που θεωρείται ότι συνιστούν οι μετανάστες παρά με το να τους βοηθήσουν να εξελιχθούν σε οργανικά μέλη της κοινωνίας.

Η διεθνής μετανάστευση ωφελεί τις χώρες προέλευσης, τις χώρες υποδοχής, αλλά και τους ίδιους τους μετανάστες. Στις χώρες υποδοχής η μετανάστευση προάγει την καινοτομία, επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη, διευρύνει την κοινωνική πολυμορφία και ενισχύει σημαντικά τα κρατικά έσοδα. Στις χώρες προέλευσης, τα χρηματικά εμβάσματα και η θετική επίδραση των μεταναστών στην εσωτερική

κοινωνική εξέλιξη συμβάλλουν στην τόνωση της οικονομίας. Όταν οι μετανάστες εγκαθίστανται σε συγκριτικά πιο ανεπτυγμένες χώρες, δρέπουν το «πλεόνασμα ευημερίας» που προσφέρουν οι υψηλότεροι μισθοί, η καλύτερη παιδεία και το βελτιωμένο επίπεδο υγείας. Όμως τις αυξημένες εισροές μεταναστών συνοδεύει ένα κόστος που καταναμέεται άνισα στις διάφορες χώρες και στις επιμέρους περιοχές. Συχνά, το κόστος έχει βραχυχρόνιο χαρακτήρα, ενώ μπορεί να το αντισταθμίσει η μεταφορά πόρων αλλά και η ενίσχυση των δημόσιων υπηρεσιών, ώστε αυτές να ικανοποιούν τις αυξημένες κοινωνικές και διοικητικές ανάγκες που φέρνει η αυξημένη μετανάστευση.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Οι δυνάμεις στις οποίες οφείλονται οι μεταναστευτικές ροές του παρελθόντος είναι στις μέρες μας ακόμη πιο ισχυρές. Η μετακίνηση τόσων πολλών ανθρώπων καθιστά επιτακτικό το να δοθεί μεγαλύτερη σημασία στη μεταναστευτική πολιτική, σε εθνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα επόμενα 50 χρόνια οι αριθμοί των δυνητικών μεταναστών θα αυξηθούν παράλληλα με την οικονομική ανάπτυξη, την αστυφιλία και την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου σε χώρες χαμηλού εισοδήματος, ιδίως στην υποσαχάρια Αφρική και την κεντρική Ασία. Όπως πάντα, οι άνθρωποι θα αναζητούν καλύτερες ευκαιρίες, υψηλότερο

εισόδημα και προσωπική ασφάλεια. Όσο διευρύνονται οι ανισότητες ανάμεσα στις διάφορες χώρες και η κλιματική αλλαγή απειλεί τα μέσα βιοπορισμού των κατοίκων τους τόσο επιτακτικότερες θα γίνονται τέτοιες επιδιώξεις. Απο την άλλη πλευρά, η ζήτηση για μετανάστες στις πιο ανεπτυγμένες αλλά και σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες προβλέπεται να αυξηθεί κατακόρυφα. Η συρρίκνωση και η γήρανση του πληθυσμού στις χώρες αυτές θα δημιουργήσουν νέες ανάγκες σε εργατικό δυναμικό, ειδικευμένο και ανειδίκευτο. Μάλιστα, όσες χώρες επιδιώκουν σήμερα να αυξήσουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητά τους αίρουν τους φραγμούς στην εισροή επαγγελματιών υψηλής ειδίκευσης. Η μετανάστευση είναι μια ζωτική πηγή δυναμισμού για κάθε οικονομία. Επομένως, όσο οι κοινωνίες γερνούν και οι εθνικοί δείκτες γονιμότητας καταρρέουν, αυτή θα αποκτήσει ολοένα μεγαλύτερη σημασία.

Η άποψη που επικράτησε τον 20ό αιώνα, ότι η μετανάστευση είναι ένα αυστηρά εθνικό πρόβλημα, άρα πρέπει να το διαχειριστούν κατά το δοκούν τα εθνικά κράτη, δεν έχει πλέον καμιά βάση. Σήμερα, στον 21ο αιώνα, χρειαζόμαστε επιτακτικά μια νέα προσέγγιση για τη διεθνή μετανάστευση. Αυτή η νέα προσέγγιση οφείλει να μας δώσει να καταλάβουμε ποιες κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις αναγκάζουν τους ανθρώπους να εγκαταλείπουν τη χώρα τους, αλλά και ότι με μια καλή δημόσια διοίκηση κάθε χώρα μπορεί να δρέψει όλους τους καρπούς που φέρνει η κινητικότητα των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο. Η

μεταναστευτική πολιτική σε εθνικό και διεθνές επίπεδο είναι απαραίτητο να αναμορφωθεί. Έτσι θα υλοποιήσουμε τόσο τους στόχους που ικανοποιούν τις μεταβαλλόμενες ανάγκες μας σε εθνικό επίπεδο όσο και τις προσδοκίες των ίδιων των μεταναστών.

Κατά συνέπεια, η εσωτερική πολιτική κάθε χώρας πρέπει να συμφιλιωθεί με την ιδέα ότι η μετανάστευση είναι μια κοινωνική διαδικασία την οποία δεν μπορούμε να θέτουμε σε κίνηση ή να αναστέλλουμε κατά βούληση. Στη νέα δυναμική της κινητικότητας των ανθρώπων διεθνώς χρειάζεται να απαντήσουμε με πρακτικές επιλογές που θα κατανέμουν σε όλους τα οφέλη από τη μετανάστευση και τις αυξημένες διασυνοριακές ανταλλαγές. Πολλές εμπειρίες έχουν να μας αφηγηθούν περιοχές με ανοιχτά σύνορα (π.χ. τμήματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης), αλλά και όσες προσπάθησαν να εμποδίσουν κάθε μεταναστευτική ροή. Με βάση την ανάλυση των πρακτικών του παρελθόντος και του παρόντος, θα ορίσουμε κατόπιν τους βασικούς άξονες του δημόσιου διαλόγου για την παγκόσμια μετανάστευση. Για οικονομικούς λόγους, αλλά και για λόγους ηθικής τάξεως, υποστηρίζουμε ότι το καλύτερο σενάριο για το μέλλον συνδέεται με μεγαλύτερη ελευθερία στις διασυνοριακές μετακινήσεις. Ο δημόσιος διάλογος για την παγκόσμια μετανάστευση οφείλει να περιστρέφεται γύρω από αρχές που θα μας επιτρέψουν να κάνουμε ρεαλιστικά βήματα στην κατεύθυνση μιας πιο ανοιχτής παγκόσμιας οικονομίας, μιας οικονομίας που θα ικανοποιεί τις επιδιώξεις όλων μας.

Η αναμόρφωση της μεταναστευτικής πολιτικής σε εθνικό επίπεδο πρέπει να συμπληρωθεί από συντονισμένα μέτρα διαχείρισης της μετανάστευσης σε διεθνές επίπεδο. Η μετανάστευση είναι το «ορφανό» της παγκόσμιας θεσμικής αρχιτεκτονικής. Αν εξαιρέσουμε το πρόβλημα των προσφύγων, το διεθνές θεσμικό και νομικό πλαίσιο παραμένει βουβό στα ζητήματα της συστημικής μετανάστευσης. Η ευθύνη για τη διαχείρισή της διαχέεται χαοτικά σε ποικίλους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι, τουλάχιστον για την ώρα, δεν έχουν ούτε την εντολή ούτε την ικανότητα να αντιμετωπίζουν μεϊζονα παγκόσμια προβλήματα που αφορούν τη μετανάστευση.

Τον 21ο αιώνα θα βρεθούμε αντιμέτωποι με νέες μεγάλες προκλήσεις στο πεδίο της μεταναστευτικής πολιτικής. Μια αλληλουχία από δημογραφικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές αλλαγές αναμένεται ότι θα ανατρέψουν εκ βάθρων τις παγιωμένες μεταναστευτικές ροές. Αφότου εγκατέλειψε τον αφρικανικό μικρόκοσμο όπου βρίσκονται οι εξελικτικές ρίζες της, ποτέ άλλοτε δεν είχε αναπτύξει η ανθρωπότητα τόσο στενούς εσωτερικούς δεσμούς. Για να αντιμετωπίσουμε με επιτυχία τις προκλήσεις του 21ου αιώνα πρέπει να κατανοήσουμε τη βαθιά ριζωμένη παρόρμηση του ανθρώπου να μεταναστεύει και τις συνέπειες που έχει αυτή η παρόρμηση για το μέλλον όλων μας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΩΣ ΤΟΝ ΚΟΛΟΜΒΟ

Ας αρχίσουμε την εξιστόρηση της μετανάστευσης του ανθρώπου από το σημείο όπου ξεκίνησε η συλλογική ιστορία όλων μας: από την Αφρική, το λίκνο της ανθρωπότητας. Ακόμη και τότε, πριν από 150.000 με 200.000 χρόνια, μετανάστες ήταν εκείνοι που έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη των μικρών ανθρώπινων κοινοτήτων. Η βιολογική μας εξέλιξη κορυφώθηκε με τον *Homo sapiens*. Η ικανότητά του για ομιλία και η έφεσή του στο εμπόριο επιτάχυναν την έλευση ενός νέου σταδίου κοινωνικής εξέλιξης που επέτρεψε στον σημερινό άνθρωπο να εκτοπίσει τους άλλους ανθρωπίδες και τελικά να αναπτύξει προηγμένο πολιτισμό.¹ Οι πρόγονοί μας είχαν το ανθρώπινο χάρισμα της συνεργασίας και της συλλογικής μάθησης, γι' αυτό ήταν ικανοί να προσαρμόζονται εύκολα σε νέα περιβάλλοντα. Χάρη στη συνεχή μετανάστευση, λοιπόν, οι κοινότητες των ανθρώπων

εξαπλώθηκαν σε όλη την υδρόγειο. Όμως οι άνθρωποι δεν έπαψαν να μετακινούνται. Έμποροι, στρατιώτες, τυχοδιώκτες και ιεροκήρυκες κουβαλούσαν συνεχώς νέες ιδέες και νέες τεχνικές από τον έναν οικισμό στον άλλο, από τον έναν πολιτισμό στον άλλο. Έτσι, διαμορφώθηκαν νέα δυναμικά πρότυπα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Πολύ νωρίς στην ανθρώπινη ιστορία έκανε την εμφάνισή της η μετανάστευση από τη μια κοινότητα στην άλλη. Ομάδες ανθρώπων μετακινούνταν σε νέες περιοχές και δημιουργούσαν νέες κοινότητες, που διαφοροποιούνταν από τις παλιές με την ανάπτυξη λεπτών διαφορών στη γλώσσα, στις τεχνικές μεθόδους και τις πεποιθήσεις. Ωστόσο, αυτή η διαφοροποίηση συνδυαζόταν με μια ταυτόχρονη διαδικασία αλληλεπίδρασης. Έμποροι, αγρότες, κυνηγοί, αλλά και υποψήφιοι νύφες, που πήγαιναν σε άλλες κοινότητες, είχαν τον δικό τους τρόπο να κάνουν διάφορα πράγματα. Η διαφοροποίηση των κοινοτήτων και η συνεχής αλληλεπίδρασή τους είναι ένα ιστορικό πρότυπο που ισχύει μέχρι σήμερα.² Οι μετανάστες έδωσαν ώθηση στην εξέλιξη της κοινωνίας και του πολιτισμού λειτουργώντας ως δίαυλοι μεταφοράς νέων ιδεών και επιταχύνοντας τη μάθηση και υιοθέτηση καινοτομιών.

Η ιστορία των ανθρώπινων κοινοτήτων και της παγκόσμιας ανάπτυξης δείχνει με σαφήνεια ότι η μετανάστευση υπήρξε μηχανισμός μεγάλης κοινωνικής προόδου. Αν κοιτάξουμε το συλλογικό μας παρελθόν υπό το πρίσμα της μετανάστευσης, θα δούμε ότι εκείνο που οδήγησε στον παγκοσμι-

οποημένο και ενοποιημένο σημερινό κόσμο δεν είναι παρά οι μετακινήσεις των ανθρώπων πέρα από τα εκάστοτε πολιτισμικά σύνορα. Δεν αναφερόμαστε στην παγκοσμιοποίηση μόνο από οικονομικής πλευράς, αλλά και σε σχέση με τους κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς ή την εμφάνιση ρευμάτων σκέψης παγκόσμιας εμβέλειας. Φυσικά, οι μετανάστες σπάνια ανταποκρίνονται στην ιδεατή εικόνα του αεικίνητου, δαιμόνιου επιχειρηματία στην οποία αθέλγητα παραπέμπει ίσως αυτή η αφήγηση. Κατά κανόνα, αίτια της μετανάστευσης είναι οι συγκρούσεις, η εκμετάλλευση και η ένδεια. Συνήθως οι άνθρωποι μετακινούνται επειδή υπάρχει ανάγκη, και μέσα σε δύσκολες συνθήκες. Η μετανάστευση συμβάδιζε ανέκαθεν με πολλά δεινά, αλλά ο δυναμισμός της υπήρξε πηγή πλούτου για τις κοινωνίες. Όσοι μετανάστευαν συναντούσαν νέα περιβάλλοντα και νέες νοοτροπίες, που τους υποχρέωναν να προσαρμοστούν και να επινοήσουν νέους τρόπους δράσης και συμπεριφοράς. Οι εμπειρίες των μεταναστών, ή η συναστροφή μαζί τους, αποτελούσαν τον καταλύτη για να επινοηθούν νέα συστήματα πεποιθήσεων και νέες τεχνολογίες. Το ίδιο συνέβαινε και με τη διάδοση νέων καλλιεργητικών φυτών και νέων μεθόδων παραγωγής.

Χονδρικά, μπορούμε να διαιρέσουμε τις πρώιμες ανθρώπινες μεταναστεύσεις σε δύο στάδια. Το πρώτο αφορά την εξάπλωση του ανθρώπινου είδους. Σύμφωνα με τον William H. McNeill, «μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε πως όταν οι πρόγονοί μας απέκτησαν όλα τα χαρακτηριστικά του ανθρώπου είχαν αρχίσει ήδη να μεταναστεύουν».³ Αρ-

χικά, οι μετανάστες κινήθηκαν προς την υπόλοιπη Αφρική, αλλά στη συνέχεια, πριν από 50.000 με 60.000 χρόνια, την εγκατέλειψαν για να εποικίσουν την υφήλιο.⁴ Όταν μια ομάδα κυνηγών-τροφοσυλλεκτών μεγάλωνε τόσο ώστε να μην μπορεί πλέον να καλύπτει τις ανάγκες της στη γεωγραφική περιοχή που είχε στη διάθεσή της, κάποια μέλη της μετακινούνταν για να εγκατασταθούν αλλού. Αυτό αποτέλεσε μια πρότυπη διαδικασία συνεχούς επέκτασης σε όλο τον κόσμο.⁵ Η ανάπτυξη της γεωργίας και η εμφάνιση μόνιμων κοινοτήτων σε συγκεκριμένο τόπο έδωσε ώθηση στο δεύτερο στάδιο της μετανάστευσης: την ανάπτυξη δεσμών στο εσωτερικό της ανθρωπότητας. Οι άνθρωποι είχαν διασπαρεί σε όλο τον κόσμο, όμως οι ανθρώπινες κοινότητες παρέμεναν συνδεδεμένες μέσω των εμπορικών δικτύων αλλά και με τις στρατιωτικές κατακτήσεις. Η αυτόνομη ανάπτυξη των πληθυσμών τούς έδωσε ποικιλομορφία, όμως χάρη στις διαπολιτισμικές επαφές η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις διάσπαρτες ανθρώπινες κοινότητες δεν σταμάτησε ποτέ.

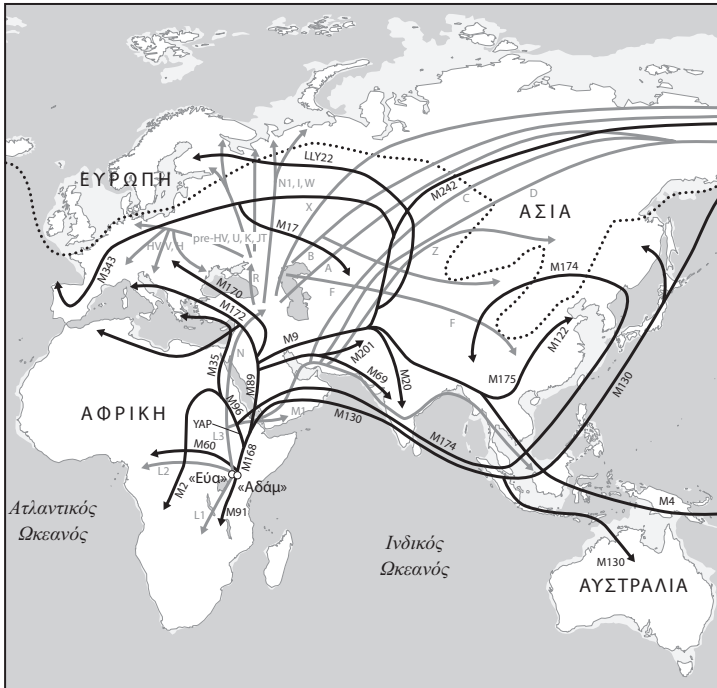
Η ΠΡΩΙΜΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΦΡΙΚΗ

Στις φλέβες όλων μας κυλά αίμα μεταναστών. Όπως επισημαίνει ο Spencer Wells: «Όλοι έχουμε μια Αφρικανική προ-προ-προ...γιαγιά, που έζησε πριν από 150.000 χρόνια περίπου».⁶ Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του *Homo sapiens*

σπανίζουν την περίοδο πριν από 80.000 χρόνια. Ο Wells υποστηρίζει ότι ο ανθρώπινος πληθυσμός συρρικνώθηκε τότε σε περίπου 2.000 άτομα. Γενετικές μεταλλάξεις που συνέβησαν στο εσωτερικό αυτής της μικρής ομάδας ανθρώπων οδήγησαν στην ταχεία ανάπτυξη του εγκεφάλου, που μας χάρισε την ικανότητα της αφηρημένης σκέψης. Με τις νέες τους ικανότητες για καινοτομίες και προσαρμογή, οι πληθυσμοί άρχισαν να αυξάνονται και να εξαπλώνονται αρχικά σε όλη την Αφρική και τελικά στην Ασία, και πέρα απ' αυτήν. Οι μετανάστες αποίκιζαν νέες περιοχές, κατακτούσαν τη γη των γειτόνων τους ή απλώς ζούσαν κάποιο διάστημα σε ανεξερεύνητα εδάφη, αλλά σε κάθε περίπτωση έφεραν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους.⁷ Με τις μετακινήσεις διαδίδονταν γνώσεις, άγνωστες δεξιότητες, συστήματα πεποιθήσεων, όμως μπορούσαν επίσης να διαδοθούν ασθένειες ή να προκληθούν συγκρούσεις.

Για τις πιο πρώιμες μεταναστεύσεις ισχύει ένα πρότυπο «εκτατικότητας»: οι άνθρωποι εξαπλώνονταν στον χώρο, αλλά το μέγεθος και η πυκνότητα των κοινοτήτων τους αυξάνονταν ελάχιστα. Ο McNeill επισημαίνει πως αυτή η «περιπλάνηση» προσέφερε εξελικτικά πλεονεκτήματα: «Οι άνθρωποι μετακινούνταν αδιάκοπα. Έτσι, ήξεραν πάντα αν είχαν νέες δυνατότητες, αν ίσχυαν πράγματι οι φραγαμμοί που υπήρχαν. Συνήθως δεν ανακάλυπταν κάτι σημαντικό στους άλλους ανθρώπους, όμως συχνά δημιουργούνταν συνθήκες που ευνοούσαν τεχνολογικά, γεωγραφικά ή και κοινωνικά άλματα καθοριστικής σημασίας».⁸ Ωστόσο, πέρα

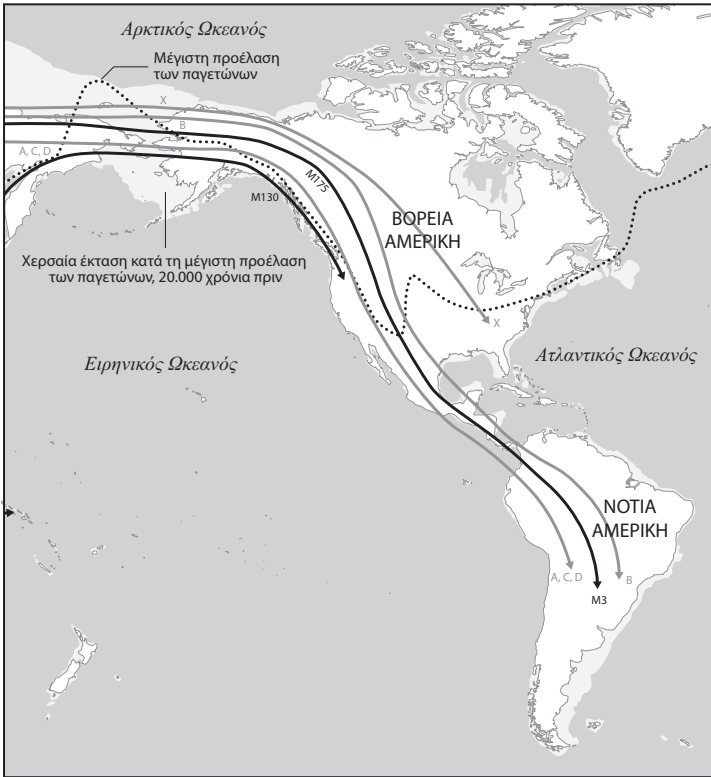

Πρότυπα μετανάστευσης των πρώτων ανθρώπων

→ Δείκτες του χρωμοσώματος Υ (χιλιάδες χρόνια πριν)

M 91 (60)	M 9 (40)	M 201 (20)
M 60 (50)	M 175 (35)	M 242 (20)
M 168 (50)	M 45 (35)	M 3 (10)
YAP (50)	M 173 (30)	M 172 (10)
M 174 (50)	M 20 (30)	M 17 (10)
M 130 (50)	M 69 (30)	M 122 (10)
M 96 (45)	M 170 (25)	M 4 (10)
M 89 (45)	M 2 (20)	LLY 22 (10)

Εικόνα 1.1. Οι γενετικοί δρόμοι της ανθρώπινης μετανάστευσης. Δημοσιεύεται με την άδεια του Spencer Wells. ©2005-2010 National Geographic Society. THE GENOGRAPHIC PROJECT, NATIONAL GEOGRAPHIC και Yellow Border είναι εμπορικά σήματα της NGS.

→ Δείκτες μιτοχονδριακού DNA (χιλιάδες χρόνια πριν)

L 1 (>100)	F (50)	Z (30)
L 2 (80)	R (50)	HV (30)
L 3 (70)	D (45)	H (30)
M (60)	pre-HV (40)	N 1 (30)
M 1 (60)	U (40)	I (30)
N (50)	K (40)	X (30)
B (50)	JT (40)	W (30)
C (50)	A (30)	V (15)

από τη φυσική κλίση τους για «περιπλάνηση», οι άνθρωποι αποφάσιζαν επίσης να μετακινήθούν εξαιτίας κοινωνικών συγκρούσεων ή λόγω υπερπληθυσμού.⁹

Στο εσωτερικό της Αφρικής, οι άνθρωποι αρχικά διέσχισαν τις σαβάνες του ανατολικού και νότιου τμήματός της και εγκαταστάθηκαν στη ζώνη σαβάνας του βορρά, η οποία επεκτείνεται από την Αιθιοπία ανατολικά ως τη Σενεγάλη δυτικά.¹⁰ Οι ανθρώπινες κοινότητες εξαπλώθηκαν ακόμη βορειότερα και ανατολικότερα στην αφρικανική ήπειρο. Πριν από 60.000 χρόνια περίπου, άντρες και γυναίκες από την Κοιλάδα του Νείλου διέσχισαν τα στενά του Μπαμπ ελ Μαντέμπ για να εγκατασταθούν στην Αραβική Χερσόνησο. Αυτή η πρωτοβουλία ήταν η πρώτη μιας αλυσίδας μεταναστεύσεων κατά μήκος της ακτογραμμής της δυτικής Ασίας. Με τις μεταναστεύσεις αυτές οι ανθρώπινες κοινότητες εξαπλώθηκαν βαθμηδόν στην ινδική υποήπειρο κι ακόμη πιο πέρα (βλ. Εικόνα 1.1).

Η ροή μεταναστών από τη μια κοινότητα στην άλλη εξακολουθούσε να συνδέει τα μέλη του ανθρώπινου είδους, το οποίο εξαπλωνόταν αργά, εποικίζοντας νέα οικολογικά περιβάλλοντα. Ο Patrick Manning υποστηρίζει ότι ορισμένα νεαρά άτομα «άφηναν την κοινότητα όπου γεννήθηκαν για να επισκεφθούν άλλες κοινότητες ή να εγκατασταθούν εκεί. (...) Έτσι έρχονταν σε επαφή και υιοθετούσαν εντελώς νέες ιδέες όσον αφορά τις τεχνικές μεθόδους, τη νοοτροπία, τις συμπεριφορές και τις κοινωνικές σχέσεις».¹¹ Από αυτά τα νεαρά άτομα, τη μεγαλύτερη επιρροή ασκούσαν

οι ξενόφερτες νύφες, μερικές από τις οποίες είχαν μάλιστα αιχμαλωτιστεί. Αιτία ήταν η πλήρης ενσωμάτωσή τους στις ξένες κοινωνίες. Οι γνώσεις σχετικά με τη λιθοτεχνία, την υφαντική, τις τεχνικές του κυνηγιού και της αλιείας, το πώς κατασκευάζονται σχεδίες και πλοiάρια, αλλά και ό,τι επινοούσαν οι άνθρωποι για την προσαρμογή τους σε ένα νέο περιβάλλον, διαδίδονταν από τη μια κοινότητα στην άλλη με τη μετανάστευση. Αρχαιολογικά ευρήματα, όπως κοσμήματα από όστρακα που βρέθηκαν μακριά από την ακτή και εργαλεία φτιαγμένα με λίθους που δεν υπήρχαν στον συγκεκριμένο τόπο, φανερώνουν ότι οι άνθρωποι είχαν εμπορικές συναλλαγές με μακρινές περιοχές εδώ και τουλάχιστον 40.000 χρόνια.¹²

ΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΕΠΟΙΚΙΖΟΥΝ ΤΗ ΓΗ

Όταν οι μετανάστες έφυγαν από την Αφρική, αρχικά δίστασαν να απομακρυνθούν από την τροπική ζώνη. Εισχώρησαν διά ξηράς στην Ευρασία, αλλά κινήθηκαν και κατά μήκος της ακτής προς τη νοτιοανατολική Ασία και την Αυστραλία. Πριν από 50.000-60.000 χρόνια, οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στις ακτές του Ινδικού Ωκεανού και της Ερυθράς Θάλασσας.¹³ Η ομάδα που κινήθηκε προς τη νοτιοδυτική Ασία ίσως αρχικά να μην ήταν μεγαλύτερη από 50 άτομα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, μόλις 500 άνθρωποι επανέλαβαν το ίδιο ταξίδι στα επόμενα 200 χρόνια.¹⁴ Κι όμως, 10.000

χρόνια αργότερα ανθρώπινες κοινότητες υπήρχαν σε όλη την τροπική ζώνη, από τις ακτές και την ενδοχώρα της δυτικής Αφρικής μέχρι την Αυστραλία.

Η εγκατάσταση στην Αυστραλία πριν από περίπου 40.000-50.000 χρόνια επιτεύχθηκε με μια σειρά τολμηρά θαλάσσια ταξίδια από την Ινδονησία στην Αυστραλία. Την εποχή εκείνη, λιγότερα από 100 χιλιόμετρα χώριζαν την Ινδονησία από τη Σάχουλ, την ηπειρωτική μάζα που συνέδεε την Αυστραλία με τη Νέα Γουινέα. Οι πρώτοι έποικοι πρέπει να ταξίδεψαν με πλοiάρια από καλάμια ή μπαμπού και να είχαν σαφή πρόθεση να εγκατασταθούν μόνιμα.¹⁵ Σύμφωνα με τον David Christian, «όποιοι έβαλαν πλώρη για τη Σάχουλ (...) πρέπει να ήταν έξοχοι ναυτικοί. Και πρέπει να σχεδίασαν πολύ προσεκτικά το εγχείρημά τους. Αν τους είχαν παρασύρει απλώς τα κύματα και τους είχαν ξεβράσει τυχαία στη Σάχουλ, θα ήταν υπερβολικά λίγιοι για να καταφέρουν να εγκαθιδρύσουν μόνιμες αποικίες. Επομένως, ο εποικισμός της Σάχουλ σημαίνει ότι ο *Homo sapiens* είχε αναπτύξει τεχνολογίες τις οποίες προγενέστερα είδη ανθρωπιδών δεν είχαν στη διάθεσή τους».¹⁶ Η μετανάστευση στην Αυστραλία ήταν η πρώτη εγκατάσταση ανθρώπων σε ένα περιβάλλον που διέφερε σημαντικά από τις τροπικές ζώνες στις οποίες ήταν εξοικειωμένοι.

Πριν από περίπου 40.000 χρόνια οι άνθρωποι άρχισαν σταδιακά να εποικίζουν πιο ψυχρές —αλλά ακόμα εύκρατες— περιοχές της Ευρώπης και της ευρασιατικής ενδοχώρας. Ακολούθησαν αρκετούς διαφορετικούς δρόμους. Ο

έναν ήταν οι ποταμοί και οι κοιλάδες των Ιμαλαΐων που συνέδεαν τη νότια Κίνα με τις στέπες της Ευρασίας. Ο άλλος ακολουθούσε μάλλον την ακτογραμμή του Ειρηνικού και μετά έστριβε προς την ενδοχώρα. Τέλος, μια δυτική οδός ίσως οδηγούσε, με λίγες παρεκκλίσεις, από την Αφρική στον Εύξεινο Πόντο. Ωστόσο, η παγετώδης εποχή που κυριάρχησε πριν από 30.000 έως 15.000 χρόνια απώθησε πάλι προς νότον τους ανθρώπινους πληθυσμούς που είχαν εγκατασταθεί στις πιο θερμές περιοχές της Ευρασίας.

Για την ανθρώπινη εγκατάσταση στη βόρεια Ευρασία και την αμερικανική ήπειρο τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι σαφή. Υπάρχουν αρκετές προσεγγίσεις, οι οποίες βασίζονται στη γενετική έρευνα, τη γλωσσολογία και την αρχαιολογία. Ωστόσο, οι προσεγγίσεις αυτές δεν συμφωνούν μεταξύ τους. Μέχρι πριν από 40.000 χρόνια, οι κοινότητες των ανθρώπων περιοριζόνταν στην Αφρική, την Ασία και την Ωκεανία, ίσως και λόγω των τεράστιων ορεινών όγκων της Ασίας. Τα επόμενα 10.000 με 20.000 χρόνια, οι άνθρωποι εποίκισαν όλη την Ευρασία (ακόμη και τις βόρειες εσχατιές της), καθώς και τμήματα της Βόρειας Αμερικής.¹⁷ Όμως πριν επιχειρηθεί η μετακίνηση σε πιο ψυχρές περιοχές πρέπει να έγιναν πολλές και μεγάλες καινοτομίες. Συγκεκριμένα, πρέπει να επινοήθηκαν νέες μέθοδοι και τεχνολογικά μέσα για το κυνήγι, όπως δόρατα και ραβδιά ρίψης, αλλά και τεχνικές ραφής πιο χοντρών ρούχων.¹⁸ Όπως συνέβη και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, η εγκατάσταση σε ένα νέο οικολογικό περιβάλλον οδήγησε στην επινόηση

εργαλείων που βοηθούσαν την προσαρμογή των ανθρώπων σε αυτό.

Η μετακίνηση από τη βόρεια Ευρασία στην αμερικανική ήπειρο ήταν ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό επεισόδιο στη μεταναστευτική ιστορία του ανθρώπου. Σύμφωνα με τελευταίες έρευνες, κατά την τελευταία παγετώδη εποχή χιλιάδες άνθρωποι κατέφυγαν στη Βερίγγειο Χερσαία Γέφυρα, μια καταπράσινη στέπα που συνέδεε τότε τη Ρωσία με την Αλάσκα. Τα ρεύματα του Ειρηνικού Ωκεανού προστάτευαν την περιοχή αυτή από την προέλαση των παγετώνων. Αργότερα, όταν πριν από 16.500 χρόνια οι πάγοι έλιωσαν, οι πληθυσμοί της περιοχής εποίκισαν την αμερικανική ήπειρο.¹⁹ Πρόκειται για τους Αυτόχθονες Αμερικανούς (κν. Ινδιάνους) των Ηνωμένων Πολιτειών* για τους Ίνουιτ, τους Ίνου και τα Πρώτα Έθνη* του Καναδά* για τους Καρίμπ και τους Αραουάκ της Καραϊβικής* και για τους αυτόχθονες λαούς της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής. Μέσω της Χερσαίας Γέφυρας μάλλον ήλθαν αρκετά κύματα μεταναστών, που ίσως να χρησιμοποίησαν και πρωτόγονα πλοία-ρια για να παρακάμψουν τους παγετώνες. Οι αρχαιολόγοι διαφωνούν για το πότε συνέβη η μετακίνηση μέσω της Βερίγγειου Χερσαίας Γέφυρας (οι εκτιμήσεις τους διαφέρουν κατά αρκετές χιλιάδες χρόνια), όμως η μετανάστευση από την περιοχή της σημερινής Ρωσίας στην αμερικανική ήπειρο

* Όρος που αναφέρεται συλλογικά στους αυτόχθονες λαούς του Καναδά που δεν είναι Ίνουιτ. (Σ.τ.μ.)

θεωρείται δεδομένη. Στο παρελθόν υπήρξαν εικασίες ότι ναυτικοί από τη σημερινή Κίνα ή Ιαπωνία διέσχισαν τον Ειρηνικό και έφτασαν στην Αμερική. Όμως τα πιο πρόσφατα γενετικά ευρήματα δείχνουν ότι οι άνθρωποι που μετανάστευσαν στην αμερικανική ήπειρο ήρθαν όλοι από τη Σιβηρία.²⁰

Οι αχανείς εκτάσεις του Ειρηνικού Ωκεανού, όμως, δεν εμπόδισαν τους Πολυνήσιους να εγκατασταθούν σε εξαιρετικά απομακρυσμένα νησιά. Ο άνθρωπος ξεκίνησε από τη νοτιοανατολική Ασία με διάφορα πλεούμενα και προοδευτικά εποίκησε τα νησιά του Νότιου Ειρηνικού. Τα Φίτζι κατοικήθηκαν πριν από 3.600 χρόνια περίπου, η Χαβάη 2.000 χρόνια αργότερα, ενώ η Νέα Ζηλανδία πριν από 1.000 χρόνια.²¹

Μέσα σε λιγότερο από 50.000 χρόνια μετά την αναχώρησή τους από την Αφρική, οι άνθρωποι είχαν εγκατασταθεί σε όλες τις ηπείρους (με εξαίρεση την Ανταρκτική). Πριν από 10.000 χρόνια είχαν ήδη καταφέρει να προσαρμοστούν σε εντελώς διαφορετικά περιβάλλοντα σε όλη τη Γη, από τη δυτική Αφρική μέχρι τη Σιβηρία κι από την Αυστραλία μέχρι τη Γη του Πυρός.²² Αυτό το κολοσσιαίο επίτευγμα της ανθρωπότητας —να εποίκισει κάθε κλιματική ζώνη και κάθε οικολογικό περιβάλλον του πλανήτη— αντιπροσωπεύει τον μεγάλο μεταναστευτικό άθλο της. Πριν καλά-καλά ολοκληρωθεί αυτή η μαζική εξάπλωση, εμφανίστηκαν και τα πρώτα βήματα προόδου στη γεωργία, που αναζωογόνησαν τη μεταναστευτική διαδικασία. Αποτέλεσμα ήταν να δια-

δώσουν οι μετανάστες καινοτομίες τεχνολογικού και κοινωνικού χαρακτήρα σε αποστάσεις χιλιάδων χιλιομέτρων. Οι ανθρώπινες κοινότητες ακολουθούσαν διαφορετικά μονοπάτια κοινωνικής και πολιτισμικής εξέλιξης, όμως παρέμεναν συνδεδεμένες από την αδιάκοπη ροή μεταναστών.

Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ

Η ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Όταν οι άνθρωποι ολοκλήρωναν τις μεγάλες μεταναστεύσεις τους, την ίδια περίπου εποχή υποχωρούσαν και οι τελευταίοι μεγάλοι παγετώνες. Έτσι, άρχισε για τον πλανήτη η πιο πρόσφατη περίοδος της γεωλογικής ιστορίας του, το Ολόκαινο. Κατά το Ολόκαινο, το κλίμα άλλαξε ριζικά, τα παγοκαλύμματα υποχώρησαν, οι ζώνες βλάστησης μετατοπίστηκαν, κυρίως προς τα βόρεια, και η στάθμη της θάλασσας ανυψώθηκε.²³ Σε πολλές περιοχές της υψηλού το περιβάλλον έγινε πιο ευμετάβλητο. Αυτές οι περιβαλλοντικές πιέσεις έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στο να εμφανιστούν στη Μέση Ανατολή οι πρώτοι εδραίοι οικισμοί, δηλαδή οικισμοί με μόνιμα εγκατεστημένο πληθυσμό. Οι κάτοικοί τους αποκρίθηκαν στις περιβαλλοντικές αλλαγές με διάφορους τρόπους: εκμεταλλεύτηκαν πιο εντατικά τις τοπικές πηγές τροφής, άρχισαν να αποθηκεύουν τρόφιμα, αλλά και να περιορίζουν τις μετακινήσεις τους, δηλαδή να εγκαθίστανται ακόμα πιο μόνιμα.²⁴ Η μόνιμη εγκατάσταση

δεν οδήγησε κατευθείαν σε ό,τι σήμερα ονομάζουμε γεωργία, όμως «αποτέλεσε ένα ζωτικό, μη προσχεδιασμένο βήμα προς αυτήν», όπως επισημαίνει ο Christian.²⁵

Πριν από 15.000 έως 10.000 χρόνια, κοινότητες ανθρώπων σε έξι διαφορετικές περιοχές του κόσμου άρχισαν να πειραματίζονται με τεχνικές θερισμού και αλιείας. Στην περιοχή που σήμερα ονομάζουμε Εύφορη Ημισέληνο — από τις ακτές της ανατολικής Μεσογείου μέχρι τον Περσικό Κόλπο, διά μέσου της Συριακής Ερήμου— οι άνθρωποι άρχισαν να θερίζουν αυτοφυή αγρωστώδη και άλλα φυτά, και να χτίζουν μόνιμες κατοικίες.²⁶ Ανάλογοι πειραματισμοί που αφορούσαν τη φύτευση, τον θερισμό και τη συγκομιδή σιτηρών, αγρωστωδών και βολβωδών φυτών γίνονταν ταυτοχρόνως στη νοτιοανατολική Ασία, στο κινεζικό Γιουνάν, στη Νέα Γουινέα, τη δυτική Αφρική και τη Μέση Αμερική.²⁷ Στη Βρετανία υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα που μαρτυρούν ότι τη γεωργία την έφεραν στο νησί μετανάστες από τη Γαλλία πριν από 6.000 χρόνια περίπου. Αυτή η εξέλιξη επέτρεψε στους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες να αποκτήσουν μόνιμες κατοικίες. Αποτέλεσμα ήταν ότι ο τοπικός πληθυσμός τετραπλασιάστηκε μέσα σε μόλις 400 χρόνια.²⁸

Η αύξηση του πληθυσμού και η εντατική εκμετάλλευση των τοπικών πόρων, που συνόδευε τη μόνιμη εγκατάσταση, ασκούσε ωστόσο μεγάλες πιέσεις στο φυσικό περιβάλλον. Έτσι, αρκετοί πόροι άρχισαν σταδιακά να σπανίζουν. Αυτό υποχρέωσε τις συγκεκριμένες κοινότητες είτε να και-

νοτομήσουν επινοώντας νέες γεωργικές τεχνικές —συχνά αφορούσαν ελάχιστες καλλιέργειες μόνο— είτε να επιστρέψουν σε πιο νομαδικούς τρόπους ζωής.²⁹

Οι γεωργικές καινοτομίες των επιτυχημένων εδραίων κοινοτήτων διαδόθηκαν μέσα από δίκτυα ανταλλαγών που συνέδεαν τη μία περιφέρεια με την άλλη. Όπως εξηγεί ο Christian, «κατά το πρώιμο Ολόκαινο, οι ανταλλαγές αγαθών μεγάλης αξίας ανάμεσα σε κοινότητες τροφοσυλλεκτών (...) ήταν πολύ πυκνές κατά μήκος του Λεβαντίνιου διαδρόμου, μεταξύ Μικράς Ασίας και Ερυθράς Θάλασσας» δεν αποκλείεται, λοιπόν, να ενθάρρυναν κοινότητες που ήδη εκμεταλλεύονταν αυτοφυή σιτηρά σε καλά αρδευόμενα υψίπεδα, να επιχειρήσουν να τα καλλιεργήσουν σε πιο χαμηλές περιοχές τις οποίες διέσχιζαν πολυσύχναστοι «εμπορικοί» δρόμοι». ³⁰ Η μόνιμη εγκατάσταση άρχισε σταδιακά να κυριαρχεί χάρη στην ήπια πληθυσμιακή αύξηση, την αφθονία πόρων σε συγκεκριμένες τοποθεσίες και στα δίκτυα ανταλλαγών που αναπτύσσονταν συνεχώς. Ο τρόπος διάδοσης των νέων γεωργικών τεχνικών προμήνυε τον καταλυτικό ρόλο που θα έπαιζαν τα δίκτυα εμπόρων και μεταναστών στην άνθηση των γεωργικών πολιτισμών.

Στις περιοχές αυτές, η εξημέρωση των φυτών και των ζώων συνδέθηκε με την εντατικοποίηση της παραγωγής. Έτσι, η θερμιδική παραγωγή αυξήθηκε θεαματικά. Ο εδραίος τρόπος ζωής των αγροτών, που εγκαταστάθηκαν κοντά σε χωράφια και κήπους, οδήγησε στην κατασκευή πιο σύνθετων μόνιμων κατοικιών. Ο δείκτης γονιμότητας αυξήθηκε,

αφού οι μητέρες μπορούσαν τώρα να φροντίζουν πιο πολλά παιδιά απ' όσα στις μονίμως σε κίνηση κοινότητες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Η μείωση του χρόνου ανάμεσα σε διαδοχικές γεννήσεις και τα υψηλότερα ποσοστά επιβίωσης οδήγησαν σε περαιτέρω αύξηση του πληθυσμού.

Στο στάδιο αυτό δεν πρέπει να υπερτονίζουμε τη διάκριση ανάμεσα σε μόνιμα εγκατεστημένες ομάδες και ομάδες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών (στην πράξη, συχνά αλληλοεπικαλύπτονταν).³¹ Όμως με το πέρασμα του χρόνου άρχισε βαθμιαία να κυριαρχεί η παραγωγή τροφίμων από τους εδραίους οικισμούς. Η πληθυσμιακή αύξηση και οι βελτιωμένες τεχνολογίες θήρευσης οδήγησαν σε υπερθήρευση και εξάντληση των διαθέσιμων θηραμάτων. Αντίθετα, την ίδια περίοδο η βελτιωμένη επιλογή σπόρων, η επινόηση των δρεπανιών και άλλων εργαλείων, και η επιτυχής εξημέρωση ζώων για εκτροφή βελτίωσαν αισθητά το επίπεδο της εδραίας διαβίωσης. Πριν από 10.000 χρόνια, στην Εύφορη Ημισέληνο και αλλού, η ισορροπία ανάμεσα στο κυνήγι και την τροφοσυλλογή, από τη μια πλευρά, και στην παραγωγή τροφίμων, από την άλλη, έγειρε υπέρ της εδραίας γεωργίας.

Πριν από 7.000 χρόνια, οι βελτιωμένες γεωργικές τεχνικές είχαν πλέον διαδοθεί σε πολλές περιοχές με μόνιμα εγκατεστημένους κατοίκους. Η αύξηση της παραγωγικότητας που αυτές έφεραν ενθάρρυνε τον περαιτέρω καταμερισμό της εργασίας και την αστικοποίηση. Η γεωργία εξαπλώθηκε με τη διείσδυση πρωτοπόρων γεωργών σε νέες

περιοχές, αλλά ήταν εξίσου αποτέλεσμα της διάδοσης ιδεών που συνδέονταν μαζί της. Οι ιδέες «μετακινούνταν» πιο γρήγορα από τις αγροτικές κοινότητες.³² Η επιστημονική έρευνα έχει δείξει ότι σχετικά λίγοι Ευρωπαίοι φέρουν στο γονιδίωμά τους δείκτες από τη Μέση Ανατολή της εποχής εκείνης (πριν από 10.000 χρόνια). Αυτό υποδηλώνει σαφώς ότι η ιδέα της γεωργίας και οι άλλες καινοτομίες «ταξίδεψαν» χωρίς να μετακινηθούν τόσοι πολλοί άνθρωποι.³³ Αρκούσαν λίγοι ταξιδευτές και μετανάστες. Οι άνθρωποι αυτοί λειτούργησαν ως κομιστές σπουδαίων ιδεών και εγκαινίασαν έναν ενάρετο κύκλο: όσοι μετακινούνταν έφεραν ιδέες που έκαναν ευκολότερη την αύξηση του εισοδήματος και του πληθυσμού, οδηγώντας σε περαιτέρω μετακινήσεις.

Η διάδοση της γεωργικής τεχνολογίας και η διαφοροποίηση των καλλιεργειών σε περιοχές όπως η Μεσοποταμία, η Νουβία, η Αίγυπτος, τα υψίπεδα του Μεξικού και οι περιοχές των Μάγια, το Περού, η Αιθιοπία και οι κοιλάδες του Ινδού, του Γιανγκτσέ, του Χουάνγκ Χο, του Νείλου και του Νίγηρα έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στο να συγκεντρωθεί πληθυσμός και να αναπτυχθούν ο καταμερισμός της εργασίας και η κοινωνική ιεραρχία. Η θρησκεία έγινε πιο σύνθετη· οι ιερείς απέκτησαν μεγαλύτερη επιρροή. Τα χειροτεχνήματα και η αγχειοπλαστική βελτιώθηκαν, ενώ άρχισαν να κατασκευάζονται πιο ανθεκτικές κατοικίες. Η παραγωγή τροφίμων δεν διευκόλυνε μόνο την εξειδίκευση. Συνδέθηκε και με την ανάπτυξη ενός στρώματος γραφειοκρατών πλήρους απασχόλησης, συστημάτων διοίκησης,

αλλά και πολιτικής ζωής.³⁴ Στις κοινωνίες αυτές η ανισότητα αυξήθηκε: ορισμένες μειοψηφίες προτίμησαν αντί να κυνηγούν και να συλλέγουν την τροφή τους το να ασκούν εξουσία σε ένα πυκνό δίκτυο παραγωγών τροφίμων και το να συντηρούν μόνιμα στρατιωτικές δυνάμεις για εξερευνήσεις, κατακτήσεις και άμυνα.

Η εδραία ζωή είχε όμως και μειονεκτήματα. Όσον αφορά την υγεία, τουλάχιστον, ίσως ήταν πιο ασφαλές αν οι άνθρωποι συνέχιζαν να μετακινούνται. Με τη μόνιμη εγκατάσταση μειώθηκε η ποικιλία των διαθέσιμων πόρων και έγινε πιο δύσκολη η αντιμετώπιση δραστικών κλιματικών αλλαγών. Λόγου χάρη, όταν οι κοινωνίες έμεναν προσκολλημένες στον ίδιο τόπο, οι άνθρωποι ήταν πιο ευάλωτοι σε λιμούς. Αντίθετα, οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες μπορούσαν πάντα να αναζητήσουν πιο εύφορα βοσκοτόπια. Για να επιβιώσουν οι λοιμογόνοι παράγοντες μεταδοτικών ασθενειών όπως η ευλογιά ή ο τυφοειδής πυρετός, οι άνθρωποι πρέπει να υπερβαίνουν έναν συγκεκριμένο αριθμό. Γι' αυτό, οι λοιμώδεις ασθένειες έπλητταν κυρίως εδραίες κοινότητες.³⁵ Επιπλέον, οι πυκνότεροι πληθυσμοί διέθεταν συσσωρευμένο πλούτο και αγαθά, γι' αυτό ήταν συνηθέστερος στόχος για πολεμικές επιθέσεις και ευκαιριακές επιδρομές.

Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η αυξημένη πληθυσμιακή πυκνότητα διευκόλυνε τη διάχυση των πληροφοριών και ενίσχυε τη «συλλογική μάθηση».³⁶ Ο Christian θεωρεί τη συλλογική μάθηση, δηλαδή την ικανότητα των ανθρώπων να συγκεντρώνουν και να μοιράζονται τη γνώση, ως «το

σημαντικότερο διακριτικό γνώρισμα της ανθρώπινης ιστορίας». ³⁷ Για τη συλλογική μάθηση, δύο παράγοντες έχουν καθοριστική σημασία: ο όγκος και η ποικιλία των πληροφοριών που συγκεντρώνονται και η ταχύτητα με την οποία οι πληροφορίες γίνονται κοινό κτήμα. Από την άποψη αυτή, οι ολοένα πιο πολυπληθείς εδραίες κοινότητες ευνοούσαν τη δημιουργικότητα και την ανάπτυξη καινοτομιών. Η οικονομική ανάπτυξη των πόλεων και το διευρυνόμενο δίκτυο εμπορικών οδών που συνέδεε τα οικιστικά κέντρα μεταξύ τους διευκόλυναν τη μεταφορά γνώσεων και τη διάχυση προηγμένων τεχνικών. Η μόνιμη εγκατάσταση επιτάχυνε επίσης την παραγωγή και διάδοση γνώσεων σχετικά με τον έλεγχο του φυσικού περιβάλλοντος.

Η ανάπτυξη των πρώτων πόλεων δεν έφερε μόνο τους ανθρώπους πιο κοντά· αύξησε επίσης την κινητικότητα του πληθυσμού. Δημιουργήθηκαν αγροτικές-αστικές αγορές, εύπορες ελίτ ενθάρρυναν τις πνευματικές ανταλλαγές μεταξύ των λογίων, έμποροι έκαναν ταξίδια για να αποκτήσουν πληροφορίες εμπορικού ενδιαφέροντος, νεοφερμένοι παντρεύονταν ντόπιους για να ενσωματωθούν στα κοινωνικά δίκτυα που ήδη υπήρχαν. Ο ρυθμός των μετακινήσεων αυξανόταν συνεχώς. Αυτό απαιτούσε δρόμους και γέφυρες, όπως επίσης οδηγούς και μεταφραστές. Έτσι, οι πόλεις άρχισαν βαθμηδόν να συνδέονται μεταξύ τους με ένα σύνθετο δίκτυο κοινωνικών και υλικών υποδομών. ³⁸